

УДК 332.3–044.922:631.95

DOI <https://doi.org/10.32851/2226-0099.2021.117.23>

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАДАХ

Ясінецька І.А. – д.е.н., професор кафедри садово-паркового господарства, геодезії і землеустрою,

Подільський державний аграрно-технічний університет

Кушнірук Т.М. – к.с.-г.н., доцент кафедри садово-паркового господарства, геодезії і землеустрою,

Подільський державний аграрно-технічний університет

Додуріч В.В. – старший викладач, асистент кафедри садово-паркового господарства, геодезії і землеустрою,

Подільський державний аграрно-технічний університет

Розглянуто основні теоретичні положення трансформації сільськогосподарського землекористування. Проаналізовано суть низки питань теорії трансформації. Проведено системний аналіз теоретичного значення методологічних засад трансформації сільськогосподарського землекористування. Запропоновано трансформацію сільськогосподарського землекористування поділити на етапи, які мають свої ознаки та зміст. Відповідно до цих етапів можна здійснювати й еколого-економічну оцінку трансформації сільськогосподарського землекористування, а саме: оцінку її передумов; роздержавлення, паювання та приватизації; формування сільськогосподарського землекористування ринкового типу; результату трансформації. Використання земель повинне ґрунтуватися на всебічному врахуванні еколого-економічних характеристик і придатності до певних напрямів їх використання. Завдяки цьому можна відокремити землі гіршої якості, які не становлять інтересу для сільськогосподарського виробництва взагалі й у складі орних угідь зокрема, але можуть бути залучені для ефективного використання в межах інших категорій земель за цільовим призначенням. У результаті аналізу сформульовано поняття еколого-економічної оцінки трансформації сільськогосподарського землекористування, що визначається як оцінка якісних і кількісних змін за період формування землекористувань ринкового типу за економічними, екологічними та соціальними показниками / індикаторами використання земель та інших ресурсів, а саме придатності земель, стану агроландшафтів, за ефективністю сільськогосподарського землекористування, продуктивністю праці та рівнем доходів сільського населення.

З огляду на напружений екологічний і економічний стан землекористування, що склався в результаті трансформації економіки й форм власності на землю, землеустрій втратив державний характер. Завершилися роботи із прогнозування використання земель, експериментального, технічного і робочого проєктування системи природоохоронних заходів, насамперед щодо захисту земельних ресурсів від деградаційних процесів, як важливого блока екологічного механізму та становлення оптимальності сталого землекористування. Відповідно до нього вони будуть використані з найбільшим еколого-економічним ефектом.

Ключові слова: трансформація, землекористування, земельні відносини, ринок земель, земельна реформа, сталий розвиток.

Yasinetska I.A., Kushniruk T.M., Dodurych V.V. Transformation of agricultural land use on the theoretical and methodological basis

The main theoretical provisions of the transformation of agricultural land use are considered. The essence of a number of questions of the transformation theory is analyzed. A systemic analysis of the theoretical value of the methodological foundations of the transformation of agricultural land use is carried out. It is proposed to divide the transformation of agricultural land use into certain stages, which have their own characteristics and content. In accordance with these stages, it is possible to carry out ecological and economic assessment of the transformation of agricultural land use, namely: assessment of its preconditions; privatization, shareholding

and privatization; formation of market-type agricultural land use; the result of transformation. Land use should be based on a comprehensive consideration of environmental and economic characteristics and suitability for certain uses. Due to this, it is possible to separate lands of poorer quality, which are not of interest for agricultural production in general and as part of arable lands in particular, but can be used for efficient use within other categories of land for their intended purpose. As a result of the analysis the concept of ecological and economic assessment of transformation of agricultural land use is formed, which is defined as assessment of qualitative and quantitative changes for the period of formation of market land uses by economic, ecological and social indicators of land use and other resources, efficiency of agricultural land use, labor productivity and income level of rural population.

Given the tense ecological and economic state of land use, which has developed as a result of the transformation of the economy and forms of land ownership, land management has lost its state character. Work has been completed on forecasting land use, experimental, technical and detailed design of a system of environmental protection measures, and, first of all, on the protection of land resources from degradation processes, as an important block of the ecological mechanism and the formation of the optimality of sustainable land use. In accordance with it, they will be used with the greatest environmental and economic effect.

***Key words:** transformation, land use, land relations, land market, reform, sustainable development.*

Постановка проблеми. Перехід України до ринкової економіки зумовив необхідність трансформації аграрних відносин. Планова економіка з державною формою власності на землю та засоби виробництва, яка була панівною в економіці країни, виявилася нездатною забезпечити нормальне функціонування сільськогосподарських землекористувань в умовах переходу до ринкових відносин.

У всіх сільськогосподарських підприємствах земля перебувала не у приватній власності, а у спільному користуванні. Ці чинники, урешті-решт, призвели до відчуження селянина від землі, що спричинило зниження мотивації, продуктивності праці та, як наслідок, спад виробництва. Адже загальновідомо, що продуктом праці може володіти і розпоряджатися лише той, кому належать засоби виробництва. Зважаючи на те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля, а власником – держава, то й результатом праці розпоряджалася держава, а не виробник [1, с. 6].

Згадані обставини й викликали потребу у проведенні земельної реформи, яка є невід’ємною частиною реформування економіки країни. У результаті реалізації реформи відбулась трансформація землекористування шляхом створення нових агроформувань ринкового типу на базі колишніх державних і колективних сільськогосподарських підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складнішою виявилася проблема приватизації земель колективних сільськогосподарських підприємств. Указане визначило роль колективної власності на землю як перехідної форми до встановлення приватної власності. Із цією метою було введено поняття середньої земельної частки, а з листопада 1994 р. – земельної частки (пай), яка мала площу в зіставних / кадастрових гектарах, їхню оціночну вартість. Персоніфікація земель повинна була забезпечити стале, екологічно безпечне й раціональне землекористування. Водночас оцінка з економічного, екологічного, і соціального поглядів трансформації земельних відносин фактично так і не здійснилася, що й зумовило дослідження.

Незважаючи на те, що еколого-економічна проблематика трансформації регулювання земельних відносин є предметом дослідження багатьох вітчизняних та іноземних науковців: С.Ю. Булигіна, В.М. Будзяка, Д.С. Добряка, В.М. Другак, Ш.І. Ібатулліна, О.П. Канаша, Н.В. Кузіної, В.М. Кривова, А.Г. Мартина, Л.Я. Новаковського, А.Я. Сохничя, М.Г. Ступеня, М.М. Федорова, А.М. Третяка

та інших, питання забезпечення формування трансформації сталого землекористування на основі еколого-економічної оцінки залишаються актуальними.

Унаслідок цього постала необхідність проведення системного аналізу теоретико-методологічного обґрунтування еколого-економічної оцінки трансформації сільськогосподарського землекористування в ринкових умовах. У процесі формування сільськогосподарського землекористування на засадах сталого розвитку варто оцінювати ризики, пов'язані із трансформацією землекористування, впливом процесів лібералізації та глобалізації в економіці. Ці положення відображають необхідність оцінки трансформаційних процесів у сільськогосподарському землекористуванні як невід'ємної частини економічного розвитку країни.

Розвиток суспільних відносин постійно потребує змін, які полягають у здійсненні реформ, трансформацій. Часто ці терміни вживаються як рівнозначні, що свідчить про хибне уявлення про процеси здійснюваних і запланованих змін усупереч тому, що вони доповнюють один одного й мають характерні динамічні особливості [2, с. 290]. Формування науково-методичних засад стосовно трансформації землекористування потребує обґрунтування таких понять, як «землекористування», «трансформація», «реформа», «трансформація сільськогосподарського землекористування», «оцінка трансформації».

Постановка завдання. Основними цілями даної статті є те, що перехід до ринкової економіки спричинив необхідність реформування всіх сфер суспільного розвитку, зокрема і земельних відносин. Земельна реформа в Україні започаткувала трансформаційні процеси в сільськогосподарському землекористуванні шляхом створення державою інституційного середовища для забезпечення агроформувань ринкового типу. Трансформацію сільськогосподарського землекористування складно вважати завершеною, проте створення землекористувань ринкового типу є ознакою формування земельних відносин у ринкових умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміна форм власності на землю та засоби виробництва в результаті переходу до ринкової економіки суттєво вплинула на земельний лад та підходи до використання основного засобу виробництва в сільському господарстві. Період переходу від колективної форми сільськогосподарського землекористування до нових, ринкових, форм можна назвати трансформацією сільськогосподарського землекористування.

Трансформація сільськогосподарського землекористування в Україні супроводжувалась значним спадом сільськогосподарського виробництва в період із 1991 по 1999 рр., подрібненням земельного фонду, погіршенням екологічного стану земельних ресурсів, зниженням ефективності, подекуди збитковістю сільськогосподарського виробництва, порушенням системи сівозмін і фактичним самоусуненням держави від контролю за використанням і охороною земель. Трансформація (лат. *transformatio* – «зміна», «перетворення») – процес перетворення однієї економічної системи на іншу, що характеризується відмиранням попередніх елементів, ознак, властивостей і появою нових [5, с. 27]. У результаті трансформації змінюються одні типи й форми власності та формуються інші.

Поняття «землекористування» у науковій літературі вживається в подвійному значенні. Під землекористуванням розуміють систему користування землею, регламентовану законодавством для різних категорій земель, власників землі та землекористувачів. Поняття «землекористування» також означає територію, земельний масив, що перебуває у власності або в користуванні. Реформа (лат. *reform* – «перетворюю», «поліпшую») являє собою перетворення існуючої економічної системи та її структурних елементів (організаційно-економічні

відносини, відносини власності, продуктивні сили, господарські механізми) у державі, що здійснюється законодавчим шляхом.

Трансформація сільськогосподарського землекористування є складовою частиною трансформації економіки країни, яка має свої передумови й особливості, що за пріоритетом посідає одне із провідних місць у реформуванні економіки країни. На думку більшості дослідників, трансформаційні процеси в економіці розпочалися фактично водночас із набуттям незалежності. Але, на відміну від очікувань економічного піднесення і швидкого зростання, ситуація змінилася на кризову [4, с. 100]. Так, О.М. Онищенко та В.В. Юрчишина вважають, що занепад сільського господарства стався внаслідок недосконалості аграрної політики та неналежної організації її проведення [3, с. 18]. Що стосується трансформації сільськогосподарського землекористування, то її початком можна вважати початок земельної реформи.

Загальновідомо, що на початку трансформаційного періоду головною метою земельної реформи було формування ефективного господаря-власника [5, с. 30]. Тим часом дослідник Т.М. Осташко, який проаналізував закономірності земельних перетворень у країнах із перехідною економікою, визначив три рівно пріоритетні мети аграрних трансформацій в Україні [4, с. 99]: формування ефективного, орієнтованого на експорт сільськогосподарського виробництва, що базуватиметься на конкуренції; розвиток сільських територій, а в перспективі формування середнього класу в сільській місцевості; забезпечення продовольчої незалежності держави.

До основних передумов трансформації сільськогосподарського землекористування можна віднести зміну типу соціально-економічних відносин і форм власності на землю та незадовільний стан навколишнього середовища, що характеризують загальні економічні відносини. Водночас основою трансформації є впровадження різних форм власності. Аналіз понять і тлумачень «трансформація», «землекористування», «реформа» та їхніх похідних свідчить про необхідність пошуку оптимального визначення поняття трансформації сільськогосподарського землекористування.

Одним із важливих завдань земельної політики є оцінка трансформації сільськогосподарського землекористування, що становить основу для подальшого реформування й удосконалення земельної політики на засадах сталого розвитку. На підставі проведеного дослідження запропоновано визначення поняття «трансформація сільськогосподарського землекористування». Це процес перетворення землекористування теперішньої соціально-економічної системи на землекористування нової, що характеризується зміною попередніх ознак і властивостей землекористування. Так, сільськогосподарське землекористування ринкового типу, засноване на приватній власності на землю та засоби виробництва, характеризується самостійним веденням сільськогосподарського виробництва, одержанням доходів чи збитків тощо та суттєво відрізняється від землекористування колгоспів і радгоспів.

Трансформацію сільськогосподарського землекористування можна поділити на етапи, які мають свої ознаки та зміст. Відповідно до цих етапів можна здійснювати й еколого-економічну оцінку трансформації сільськогосподарського землекористування, а саме: оцінку її передумов; роздержавлення, паювання та приватизації; формування сільськогосподарського землекористування ринкового типу; результату трансформації. Якщо метою трансформації землекористування передбачалось створення землекористування ринкового типу, то із цього погляду

трансформацію можна вважати завершеною. Таке положення впливає з визначення змісту поняття трансформації сільськогосподарського землекористування. Проте, якщо взяти до уваги відсутність повноцінного ринку земель, що суттєво впливає на розвиток сільськогосподарського землекористування, то не можна говорити про завершення трансформації. Водночас метою земельної реформи насамперед є формування ефективного землевласника та землекористувача в ринкових умовах, тому і земельну реформу складно вважати завершеною.

Виходячи з розуміння поняття трансформації сільськогосподарського землекористування, рекомендується здійснювати класифікацію її видів: за результатом – ефективна, помірно ефективна й неефективна; за тривалістю – короткострокова, середньострокова та довгострокова; за способом впливу зовнішніх і внутрішніх чинників – еволюційна, революційна; за змістом передумов – економічні, соціальні, екологічні, політичні, військові.

Ефективна трансформація сільськогосподарського землекористування може характеризуватися вираженням залежності екологічного стану землекористування від рівня благополуччя населення, зокрема й сільського, що є об'єктивним показником трансформації.

Еколого-економічна оцінка трансформації сільськогосподарського землекористування – це оцінка зміни якісних і кількісних характеристик сільськогосподарського землекористування в результаті його трансформації.

Трансформація земельних відносин, яка відбувається без здійснення необхідних державних заходів щодо використання й охорони земель, ще більше загострила проблеми землекористування. Не повністю використовуються біокліматичні можливості сільського господарства. Витрати енергії на одиницю продукції у 2–3 рази більші, ніж у розвинутих країнах світу. Перехід до ринкових умов, коли стихійно створюються нові агроформування без достатнього науково-методичного, організаційного й фінансового забезпечення, порушує практично всі сівозміни. Унаслідок цього майже удвічі зростають площі під культурами, які посилюють дію ерозійних процесів, що призводить до значного збільшення деградації земель та еродованої ріллі [2, с. 100].

Офіційно стан земельних ресурсів оцінюється як близький до критичного, за трансформаційний період він погіршується [4, с. 102]. Ситуацію вивчення негативних явищ ускладнює відсутність матеріалів щодо моніторингу кількості площ деградованих земель і проявів ерозійних процесів. Для забезпечення нормального розвитку рослин та підвищення якості ґрунтів необхідно застосовувати мінеральні й органічні добрива. Ґрунтознавці говорять про ефективність використання мінеральних добрив у комплексі з органічними, стверджують, що тривале внесення мінеральних є однією із причин втрати гумусу у ґрунтах.

Неправильна модель використання земельних ресурсів та безвідповідальність товаровиробників призвели до значної деградації основного засобу виробництва в сільському господарстві. Це спричиняє погіршення природних властивостей земель, недоодержання доходу підприємствами, прями втрати власників земель і, зрештою, втрати суспільства від погіршення якості національного багатства.

Висновки і пропозиції. На основі дослідження можна констатувати, що трансформація сільськогосподарського землекористування – це процес перетворення землекористування теперішньої соціально-економічної системи на землекористування нової, що характеризується зміною попередніх ознак і властивостей землекористування. Водночас вивчення трансформаційних процесів передусім зумовлене необхідністю проведення оцінки трансформації. Загальноекономічні

й інституційні реформи й етапність їх реалізації є важливою передумовою ефективної трансформації сільськогосподарського землекористування. Щоб досягти підвищення продуктивності й економічного зростання сільського господарства, безумовно, необхідні перетворення, серед яких лібералізація і реформа державних інституцій із метою створення сильної держави, яка б забезпечувала гарантії права власності, вільного доступу до ринків, виконання контрактів, збирання податків і гарантувала стабільність макроекономічних умов, а не управляла цими процесами, безпосередньо впливала на них. Зважаючи на напружений екологічний і економічний стан землекористування, що склався у результаті трансформації економіки й форм власності на землю, землеустрій втратив державний характер. Завершилися роботи із прогнозування використання земель, експериментального, технічного і робочого проектування системи природоохоронних заходів, насамперед щодо захисту земельних ресурсів від деградаційних процесів, як важливого блока екологічного механізму та становлення оптимальності сталого землекористування. Використання земель повинне ґрунтуватися на всебічному врахуванні еколого-економічних характеристик і придатності до певних напрямів їх використання. Завдяки цьому можна відокремити землі гіршої якості, які не становлять інтересу для сільськогосподарського виробництва взагалі й у складі орних угідь зокрема, але можуть бути залучені для ефективного використання в межах інших категорій земель за цільовим призначенням. Відповідно до нього вони будуть використані з найбільшим еколого-економічним ефектом.

Стале землекористування являє собою гармонізацію трьох складових частин суспільного розвитку – соціальної, економічної й екологічної, що забезпечує оптимальне співвідношення між економічним розвитком, поліпшення стану земельних ресурсів та забезпеченням суспільних потреб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Данилишин Б.М. Земельні відносини як чинник розвитку. *Урядовий кур'єр*. 2006. С. 6.
2. Бабміндра І.Д., Добряк Д.С. Еколого-економічні засади реформування в ринкових умовах. Київ : Урожай, 2006. 333 с.
3. Мартин А.Г. Проблеми орендних відносин у сільськогосподарському землекористуванні. *Землепорядний вісник*. 2011. № 9. С. 18–22.
4. Сохнич А.Я. Оптимізація землекористування в умовах реформування земельних відносин. *Українські технології*. Львів, 2000. 108 с.
5. Третяк А.М. Концепція вдосконалення земельних відносин в Україні. *Державна цільова програма на 2007–2015 рр. Землепорядний. вісник*. 2006. № 3. С. 27–30.